

REASONS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES USE AMONG STUDENTS IN THE CONTEXT OF RISK AND PROTECTIVE FACTORS

Stanka Dimitrova

Burgas State University „Prof. Dr. Ascen Zlatarov“, Bulgaria, taani4ka@abv.bg

Abstract: Over the last few years, drug use among children and young people has been increasing. As a result, not only the individual is affected, but also families and even the whole society. Although drug addiction is observed among people of almost all ages, it is more dangerous for school-aged children in terms of the consequences.

The marginalization of drug-addicted students deepens the existing problem. Considering the issue from the perspective of children's rights, the "Principle of Substance Abuse Prevention for early childhood" is included in the convention, which has also been adopted by Bulgaria.

In this context the articles in law - "Right to life, survive and development", "Right to access to health care services" and "Right of access to an adequate standard of living" are the rights that children have in relation to their protection from substance addiction or their rehabilitation. Understanding the symptoms of addiction in childhood is very important for preventive and rehabilitation approaches.

In solving this problem, it is important to focus on the reasons, to assess the effects and raise awareness of the solution proposals. According to the available reports in general, in the country, the rate of substance addiction in students has started to increase.

The current study uses a model of causation that aims to determine the influence of demographic characteristics as risk factors associated with drug use by children, as well as the protective factors that have the potential to prevent the problem behavior. Differences between children who use drugs and those who do not were determined by a questionnaire and χ^2 (chi-square) calculation. A logistic analysis of the conducted questionnaire was performed to determine some of the reasons for drug use.

The main conclusion we draw is: The friend groups that the children and young people have created in the environment they live should be reached and carry out preventive actions about group dynamics. Local youth centers and welfare homes should create groups and friendships especially with children problem behavior, in order to adopt the social norms and values.

Keywords: drug use; protective factors; risk factors; problem behavior

ПРИЧИНИ ЗА УПОТРЕБА НА ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА СРЕД УЧЕНИЦИ В КОНТЕКСТА НА РИСКОВИ И ПРОТЕКТИВНИ ФАКТОРИ

Станка Димитрова

Бургаски Държавен Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, taani4ka@abv.bg

Резюме: През последните години употребата на наркотици сред деца и млади хора се е увеличила. В резултат на това засяга не само индивида, но и семейството и дори обществото. Въпреки че зависимостта се наблюдава при хора от почти всички възрасти, при децата в училищна възраст са по-опасни по отношение на последствията. Маргинализацията на ученици наркозависими води до задълбочаване на съществуващия проблем. Когато разгледаме проблема от гледна точка на правата на децата, „Принципът за защита на детето от пристрастяване към вещества“ е включен в конвенцията, която е приета и от България. В този контекст членовете на конвенцията „право на живот и развитие“, „право на достъп до здравни услуги“, са правата, които децата имат по отношение на защитата им от пристрастяване към вещества или рехабилитирането им. Разбирането на симптомите на пристрастяване в детството е много важно за превантивните и рехабилитационни подходи. При решаването на този проблем, важно е да се знаят причините, да се оценят ефектите и да се повиши осведомеността относно предложенията за решение. В наличната литература се съобщава, че степента на пристрастяване към вещества при ученици е започнала да нараства общо в страната.

В настоящото проучване се използва модел на причинно-следствена връзка, който има за цел да определи влиянието на демографските характеристики като рискови фактори, свързани с употребата на наркотици от деца, както и защитните фактори, които имат потенциал да предотвратят въпросното поведение. Използвани са анкета и изчисляване на χ^2 (хи-квадрат) за определяне на разликите между децата, употребяващи

наркотици и тези, които не употребяват наркотици. Извършен е логистичен анализ на проведената анкета, за да се определят някои от причините за употребата на наркотици.

Основен извод, който правим е: Трябва да се достигнат приятелските групи, които децата и младежите са създали в средата в която живеят, и да се извършват превантивни действия относно груповата динамика. Местните младежки центрове и социални домове трябва да създадат групи и приятелства особено с тези деца, които са с рисково поведение, с цел те да могат да възприемат социалните норми и ценности и да им бъде позволено прекарването на свободното си време .

Ключови думи: употреба на наркотици, продуктивни фактори, рискови фактори, проблемно поведение.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Употребата на наркотици е не само явление, при което се уврежда употребяващият, но и неговото семейство, приятели, бизнес живот, здраве, образование и др. Това е феномен, който се отразява негативно на много социални единици. Поради тази причина употребата на наркотици се приема като социален феномен и се разглежда с мултидисциплинарен подход.

Зависимостта е състояние, което може да има различни причини, като например: от повтарящи се състояния на риск от много заболявания; от наличие на лични и социални проблеми; причинено от загуба на контрол, за нещо което не е постигнато; и причинено от напрежение. Пристрастяването може да се срещне в различни ситуации като пазаруване, използване на социални медии и смартфони, игри, хазарт, интернет, алкохол, марихуана и други летливи вещества, като кокаин, продукти, получени от опиати, цигари и хранително поведение. Пристрастяването, което има етапи на развитие и промяна като започване, поддържане и прогресиране, се определя от Американската психиатрична асоциация (APA) на ниво DSM-5; В Диагностичният и статистически наръчник на психичните разстройства или ДСН (английски: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, често абривирано просто като DSM, те са изброени като алкохол, кофеин, марихуана, халюциногени, инхаланти, опиати, седативно-хипнотични и анксиолитици, стимуланти, никотин и други вещества (изготвян и публикуван от [Американската психиатрична асоциация](#) - АПА).

В клинично отношение се предлагат две различни дефиниции по отношение на употребата на наркотици. Първата - непрекъснатата или периодична прекомерна употреба на вещества, несвързана с приемливото медицинско лечение, се определя като „злоупотреба с вещества“. Втората - употребяващият периодично или хронично се опиянява чрез многократната употреба на психоактивното вещество, има затруднения спонтанно да се откаже или да промени веществото, което предпочита, да използва импулсивно състояние на живот и да бъде решен на употребата на психоактивни вещества по всякакъв начин. Това се определя като „наркотична зависимост“.

Противно на общоприетото схващане, твърди д-р Цв. Петков, „пристрастяването към вещества, което не може да се обясни с чисти мотиви за търсене на удоволствие или самонараняване, е един от вредните начини, към които личността прибегва поради причини като празнота, депресия, липса на самоувереност, скука и бягство от проблемите“ (Петков Цв. 2024 А). Тези характеристики в темпераментната структура на личността са характерни на флегматика. Като изследва характери на ученици 13-18 год. Цв. Петков заключава, че предимно „флегматика, от части и меланхолика може да развие пристрастяване към определени вещества, докато се опитва да облекчи тревожните събития поради причини като недостатъчно самочувствие и неадекватност на егото си“ (Петков Цв. 2024 А).

В друго свое изследване д-р Цв. Петков, представя данни, показващи как „възприемането на обяснителните и оправдателни преценки за употребата на наркотици се променя в зависимост от собствения опит на употреба. ... Дори анкетата с директно зададени въпроси е своеобразна инициация – влизане в кръга на просветените по въпроса за влиянието на ПАВ върху човешкото здраве и приемане на социокултурни норми“ (Петков Цв. 2024 В).

С. Вел, твърди, че човек може да бъде диагностициран като пристрастен към вещества, ако се появят три от следните действия: намаляване на социалните дейности; поява на психологически или физически симптоми; и увеличаване на психологическите или физическите симптоми с течение на времето. (Бел, 1994).

Пристрастяване към вещества, което засяга индивида, семейството и обществото в микро-, и макро измерения се счита за проблем на общественото здраве. Това е „фалшиво състояние на благополучие“, което продължава да нараства. Постоянно намалява средната възраст на употреба и се наблюдава не само при възрастни, но и при деца и застрашава бъдещето им. В направени изследвания е публикувано, че пристрастяването към вещества най-вече започва в юношеска възраст – ученическа. В световно проучване, проведено от службите на ООН по наркотици и престъпност, разпространението на употребата на вещества сред хората на възраст 15-64 години се съобщава че 35 милиона души в света имат проблеми със зависимостта към вещества през 2018 г. (Bulut & Yeşilkayalı, 2020). АПА приема разстройството при

употреба на вещества като заболяване, което причинява когнитивни, поведенчески и психологически симптоми, които се появяват, когато човек не може да контролира желанието си за използване на вещества и продължава да ги използва, въпреки че знае за отрицателните последици. В литературата се определя, че употребата на психоактивни вещества (ПАВ) е хронично състояние, което засяга ежедневните дейности на индивидите, нарушава физическите, умствените и социалните функции.

2. ПРИЧИНИ ЗАУПОТРЕБАТА НА НАРКОТИЦИ ОТ ДЕЦА

Според докладите, цитирани по-горе и проведените проучвания, се разбира, че употребата на наркотици се е превърнала в обичайно поведение не само сред възрастните, но и сред децата. Има много проучвания за причините на поведението на децата при употреба на наркотици. Според наши и чужди изследователи и проведени проучвания сред ученици и гимназисти, причините са: съществуването на норми и правила, благоприятстващи употребата на наркотици; лесен достъп до наркотици; лошо управление на семейството; наличие на история на антисоциално поведение в семейството; благоприятни родителски нагласи към употребата на наркотици и наличието на индивидуални бунтарски нагласи и модели на поведение; появата на антисоциално поведение в ранна възраст; наличието на нагласи и мисли, благоприятстващи употребата на наркотици; наличието на употребяващи наркотици сред техните приятели; наличието на приятели с антисоциално поведение; поведение, търсещо вълнение и емоции; отдалечаване от социалните морални ценности; ниски социални умения. По подобен начин Novacek J, Raskin R, Hogan R. в проучване, проведено с ученици от средното и средното училище, причините за употребата на наркотици са разделени на пет категории:

- принадлежност (да бъдеш член на група приятели, които употребяват наркотици);
- механизъм за справяне;
- удоволствие;
- креативност;
- агресия.

Възрастта на индивидите също е важна променлива при употребата на наркотици. В проучването, проведено от В. Коса и А.Ф. Оғузöncül със студенти на средна възраст 21 години, е установено, че 64% от участниците употребяват наркотици поради любопитство и 36% поради натиск от страна на приятелите си.

Защитните фактори служат и като буфер срещу по-сериозни последици, които могат да възникнат поради негативното поведение на децата. Докато защитните фактори създават модели за положително и социално одобрено поведение, те създават личен и социален контрол срещу проблемното поведение. От друга страна, защитните фактори създават поддържащи механизми за устойчивост на взаимоотношения със социално одобрени единици.

Рисковите фактори могат да произхождат от структурата на личността, която е ефективна при деца и младежи, проявяващи проблемно поведение, или подобни като структура на семейството, средата, училището или квартала. Това са отрицателни характеристики, които също могат да възникнат от различни източници. Наличието на рискови фактори в ранна възраст значително увеличава вероятността едно дете или младеж да прояви престъпно поведение. Само един рисков фактор не влияе върху вероятността за проявяване или не проявяване на престъпно поведение. Вероятността децата и младежите да бъдат въввлечени в престъпление се увеличава значително, ако те са изложени на повече от един рисков фактор. Въпреки че рисковите фактори създават модели за проблемно поведение, те също значително увеличават вероятността да проявят такова поведение. От друга страна, рисковите фактори включват и лична и контекстуална предразположеност към формиране на проблемно поведение.

Целта на настоящото изследване е да се определят факторите, които влияят на децата да употребяват наркотици. За разлика от други изследвания, ще се опитаме да определим рисковите фактори чрез сравняване на деца, на които е проведено съдебно разследване поради употреба на наркотици, и ще сравним с деца, които никога не са употребявали наркотици и на които не е провеждано съдебно разследване. За постигането на тази цел са взети предвид личностните характеристики на децата, рисковете от средата и социалната система, в която живеят, както и едновременното действие на защитните фактори, които ги предпазват от употребата на наркотици.

3. ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Получено е одобрение от Комитета по етика на четири училища в голям областен град за деца 5-12 клас за участници като респонденти с цел проучване за употребата на наркотични вещества. Освен това в проучването участват деца, на които е проведено съдебно разследване поради употреба на наркотици. Анализира се ситуацията сред учащите се от 5 до 12 клас, по отношение на употреба на наркотични

вещества, прави се проучване на нагласите и знанията на учениците, относно влиянието на дрогата върху човешкия организъм и достъпността на предлагането им на територията на общината. Изготвени са и писма за родителско съгласие за участниците, като тези документи са събрани преди участие в проучването. За събиране на данни от пробационни деца и младежи са получени разрешения от съответните органи на реда. В това проучване, което се опита да установи до каква степен личните характеристики на участниците, защитните и рисковите фактори предсказват употребата на наркотици, беше използван модел на причинно-следствена връзка, който включва степените на влияние на множество независими променливи, поотделно и едновременно, засягащи зависима променлива.

В изследването извадката е от ученици и гимназисти на възраст 11-18 год. Броят на проучванията, получени от деца, срещу които са проведени съдебни разследвания поради употреба на наркотици, е малък 23 деца, следователно заключенията остават неточни и непълни. В изследването са събрани данни от 60 деца, неупотребяващи психоупойващи вещества подбрани на доброволен и свободен принцип. Инструмент за събиране на данни са „въпросник за определяне на характерологичните особености на индивида и свободна анкета с 14 въпроса от затворен тип. На някои от въпросите има възможност за свободен отговор на респондента.

4. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИ

Събраните анкети са обработени ръчно със статистически пакет за социални науки и анализите са направени според нивата на значимост от .05 и .01.

За да се определи влиянието на демографските характеристики е направен анализ на хи-квадрат. Коефициентите на корелация на Pearson и Spearman бяха изчислени, за да се разбере дали има връзка между подskalите, свързани с употребата на наркотици. Използван е логистичен регресионен анализ за определяне на процентите на прогнозиране на променливите, влияещи върху употребата на наркотици.

Демографските характеристики на респондентите на изследването са уточнени в таблица 1.

Средните разлики в демографските характеристики между групата на употребяващите наркотици и групата, която не е употребявала наркотици са оценени според резултатите от хи-квадрат.

Табл.1 Демографски характеристики на участниците и разлики между групите.

Критерий	Неупотребяващи ПАВ (n=60)	Употребяващи ПАВ (n=23)	Коеф. на Пирсън χ^2
Пол (мъжки)	25 – 42%	13 – 57%	3.781
Посещаващи училище (Да)	52 – 78%	5 – 22%	0.889
Рисков връстник (Да)	20 – 34%	15 – 66%	0.016
Бягство от дома (Да)	20 – 34%	12 – 52%	1.493
Семейна структура (нетрадиционна)	16 – 27%	17 – 73%	0.003
Фамилна история на престъпления (Да)	16 – 27%	17 – 73%	0.003
Фамилна история на употреба на наркотици (Да)	34 – 57%	13 – 57%	1.161
Домашно насилие (Да)	8 – 13%	17 – 73%	1.929
Миграция (Да)	34 – 56%	11 – 48%	0.274
Възраст (средна) (sd)	25 – 42%	13 – 57%	3.781

*Забележка: от таблица критичната стойност за степен на свобода 1 и ниво на значимост е 3,841

Източник: Изследването е проведено от Станка Димитрова 2024 год.

Констатациите от това проучване, което поставя под въпрос защо децата се обръщат към употребата на наркотици, обсъждаме теоретично и в контекста на мерките за намаляване на употребата на наркотици. Констатираме, че колкото мъжете почти толкова и жените са изложени на риск по отношение на демографските характеристики на участниците в употребата на наркотици. Получените резултати от настоящото изследване до 2024 г. не се съобщавани в литературата. Доказваме, че респондентите в проучването по демографската характеристика „пол“ и „възраст“ $\chi^2= 3.781$, което е все пак по-ниска стойност, сравнено с табличната критична стойност - $\chi^2= 3.841$. Тези показатели имат най-голямо влияние върху учащите за вземане на решение за употреба на ПАВ, в сравнение с другите. Всички, момичета и момчета имат лесен достъп до наркотици, голяма склонност към поемат рискове и по-често възникват конфликти с обучението им в училище ($\chi^2= 0.889$), комбинирано с „бягство от дома“ ($\chi^2= 1.493$). В

литературата се съобщава, че свързаните с училището фактори, като училищен неуспех, слаба привързаност към училище, отпадане от училище и чести промени на училището, са ефективни при употребата на наркотици от ученици. Респондентите заявяват, че са изложени на по-голям риск от употреба на ПАВ поради тази причина.

Нисък е резултатът при показател „рисков връстник“ $\chi^2= 0.016$, при „нетрадиционна семейна структура“ $\chi^2= 0.003$ и при „фамилна история на престъпления“ $\chi^2= 0.003$. Отрицателният моделите на връстници също не играят важна роля. Показателят „фамилна история на употреба на наркотици“ е с по-високи стойности $\chi^2= 1.161$, но много под критичната. Същото е положението и с показател „домашно насилие“ $\chi^2= 1.929$. Установяваме още, че ефективният фактор за появата на поведение на употреба на наркотици сред учениците е показателят „миграция“ на роднини и приятели през последните години $\chi^2= 1.138$. Тази стойност е също много под критичната $\chi^2=3.841$.

От проведената анкета може да обобщим следното: Подходящи са и модели на поведение на приятелите и неодобрението на проблемното поведение от страна на приятелите са важни и статистически значими защитни фактори. Това, че и двата защитни фактора са обратно пропорционални на употребата на наркотици, се обяснява с факта, че вероятността от употреба на вещества се увеличава, когато защитните фактори намаляват. Въпреки това, докато неодобрението на проблемното поведение от страна на приятели се счита за значителен предиктор във втория модел, подходящите модели на поведение на приятелите са значими и в двата модела. Тази ситуация може да се обясни с влиянието на моделите на връстници върху проблемното поведение, което е сред рисковите фактори. Съответно, ако моделите на рискови приятели са по-силни, вероятността приятелите да одобряват проблемното поведение се увеличава. От друга страна, подходящите поведенчески модели на приятелите, стойността, която се придава на училище, посещаването на училище се свързват с положително възприемане на бъдещето, и употребата на наркотици е свързана с училище.

Тютюнопушенето се счита за област, в която децата откриват границите на социализацията и научават социалните правила, а рисковите поведения променят измерението. То стана широко разпространено сред децата поради по-лесния достъп до цигари и поведението на възрастните пушачи, и особено с възможността за достъп до наркотици, предизвиква употреба на марихуана.

Установено е, че нивата на образование значително разграничават групите деца, които употребяват наркотици, и тези, които не го правят. Проучвания, съобщаващи, че редовната или периодична работа за генериране на доходи от деца в училищна възраст отслабва отношенията им с родителите им, намалява очакванията им от училище и увеличава вероятността от престъпно поведение и употреба на наркотици, се подкрепят от констатациите в това проучване. Въпреки, че приемаме, че учениците са склонни да участват в престъпления и да употребяват наркотици, се предполага, че тези гимназисти, които не посещават редовно училище, е по-вероятно да участват в престъпления и в групи с употреба на наркотици.

В заключение установяваме, че работа, генерираща доход на такива деца, не засяга пряко девиантното поведение, а семейството. Смята се, че връзките между децата отслабват, формират се социални групи с други деца, работещи при подобни условия, и в крайна сметка девиантното поведение се проявява заедно със склонността към поемане на рискове.

В проучването, проведено от J. Kaufman и C. Widom, които твърдят, че „децата, които са малтретирани и/или пренебрегвани, са по-склонни да избягат от дома, се съобщава, че и насилието/пренебрегването, и поведението при бягство от дома се определят като много силна променлива в появата на престъпно поведение. Установено е, че негативните промени са свързани с поведението на децата при употреба на наркотици и резултатите в литературата са подкрепени в това отношение“ (Kaufman J.G., Widom C.S., 1999). Например, твърди се, че ако се засилят родителските умения, вероятността децата да се занимават с престъпно поведение намалява, а в случай на развод се открива значително увеличение на употребата на наркотици от децата.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Необходими са повече изследвания по този въпрос, тъй като употребата на наркотици се увеличава сред децата. Проведеното изследване обхваща малка група, и трябва да се вземат предвид защитните и рисковите фактори според пола, възрастта, образователния статус и семейната динамика. По този начин могат да се идентифицират общи и отличителни фактори и да се обогатят подходящи инструменти за намеса. От друга страна трябва да се достигне до приятелските групи проучвания по отношение на груповата динамика. За да могат групите приятели, особено тези, които показват рисково поведение, да възприемат социалните норми и ценности, трябва да се създадат ученически центрове на училищно и местно ниво, за да се гарантира, че те могат да прекарват по-приятно свободното си време. При подхода към тези групи трябва да се прилагат

конкретни и приложими модели, които могат да ги смислено да ги мотивират, а не да диктуват социални норми и ценности. Дейностите, които децата ще извършват със семействата си, ще дадат засилване на споделянето и ще увеличат комуникацията в семейството. След идентифициране на рисковите области, трябва да се осигури семейно консултиране. Особено трябва да се работи върху семейната комуникация за споделяне и развиване на умение за солидарност. Достъпът на децата до цигари и алкохол трябва да се контролира чрез официални или неофициални средства, а за намаляване употребата на ПАВ, да се вземат конструктивни и ефективни мерки от общинските органи. При ефективна местна власт вместо централни организации за борбата срещу наркотиците, вземане на специфични мерки от тези центрове и интегрирането на социални структури като семейства и училища във въпросните мерки ще създаде ефективен модел за борба срещу ПАВ, включително и срещу тютюнопушене и употребата на алкохол.

ЛИТЕРАТУРА

- Американска психиатрична асоциация. (2009). *Справочник за диагностичните критерии на ДСН-IV-ТР*.
София: Българска психиатрична асоциация, Изд. „Изток-Запад“. ISBN 978-954-9854-21-3, ISBN 978-954-321-500-3
- Bahramnejad, A., Iranpour, A., Karamoozian, A., & Nakhaee, N. (2020). *Universal school-based intervention for increasing resilience, and its effect on substance use.*, Children and Youth Services Review, 118, 105378.
- Bell, C. C. (1994). *DSM-IV: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. JAMA, 272(10), 828829. doi:10.1001
- Bulut, T., Yeşilkayalı, E. (2020). *Examination of programs for the prevention of drug addiction in children and adolescents from the perspective of social work*. Turkish Journal of Social Work, 4(1), 27-32
- Eryılmaz, A., & Deniz, M. E. (2019). *Tüm Yönleriyle Bağımlılık*. PEGEM Akademi.
- Kaufman JG, Widom CS. (1999) *Childhood victimization, running away, and delinquency*. J Res Crime Delinquency. 1999;36(4):347-70.
- Коча В, Оғузöncül А.Ф. (2015) *The effects of smoking, alcohol, drugs, the factors effecting drug usage, and social family support to the students at health institution of Higher Education at İnönü university.*, Medical Journal of Kocaeli. 2015;4(2):4-13.
- Novacek J, Raskin R, Hogan R. (1991) *Why do adolescents use drugs? Age, sex, and user differences*. J Youth Adolesc. 1991;20(5):475- 92.
- Özmen, V. A. (2020). *Substance abuse children, youth and social work*. International Helath Conference, 502.
- Петков, Цв. (2024 А) *Непълнолетни със зависимост към психоактивни вещества и особености на темперамента им.*, Научна конференция „Знание, Наука, Иновации, Технологии“ – VI-то издание, ISSN 2815-3472 (Print), ISSN 2815-3480 (CD), стр. 359, гр. В.Търново;
- Петков, Цв. (2024 В) *Зависимост между агресивността при тийнейджъри с употребата им на психоактивни вещества*. Научна конференция „Знание, Наука, Иновации, Технологии“ – VI-то издание, ISSN 2815-3472 (Print), ISSN 2815-3480 (CD), стр. 373, гр. В.Търново;